

جز فرمان شاه طهماسب، فرامین دیگری از سلاطین صفویه و زندیه و قاجاریه در دست است. موقوفات آستانه شامل زمینهای کشاورزی، روستا، قنات آب، ساختمان و اشیای گوناگون است (برای سایر موقوفات، نک کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، فهرست میکروفیلمها، ۱۰/۱ - ۱۲).

ماخذ: ابن اسفندیار، محمد بن حسن، تاریخ طبرستان، به کوشش عباس اقبال، تهران، کلاله خاور، ۱۳۲۰، ص ۱۲۰؛ اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۲۷، ص ۱۷۰؛ اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مرآت البلدان، به کوشش برتو نوری علاء و محمد علی سیانلو، تهران، اسفار، ۱۳۶۴، ص ۵۱۲/۱؛ ایرانشهر (ذیل اوقاف)، ۱۳۳۱/۲ - ۱۳۳۲؛ بهبهانی، محمد باقر، تعلیقات علی منهج المقال، تهران، ۱۳۰۶، ص ۱۹۶؛ بیرنیا، محمد کریم، «درگاه و کتیبه آستانه حضرت عبدالعظیم»، مجله باستانشناسی و هنر ایران، س ۲، شم ۲ (بهار ۱۳۴۸)، صص ۴ - ۶؛ جواهر کلام، عبدالعزیز، تاریخ تهران، تهران، منوچهری، ۱۳۵۷، صص ۱۸، ۳۰؛ حلی، حسن بن یوسف، خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال، تهران، ۱۳۱۰، ص ۶۲؛ شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، تهران، اسلامیة، ۱۳۷۵، ص ۲۵۸/۲، ۳۲۲، ۳۲۱/۱ (۱)؛ عطاردی قوجانی، عزیزالله، عبدالعظیم محمد شفیع، لاهور، ۱۳۶۵، ق ۱۱۲/۱ (۱)؛ ۳۲۲، ۳۲۱/۱ (۱)؛ عزیزالله، عبدالعظیم الاحسنی حیاته و مسنده، تهران، ۱۳۴۳، صص ۲۹۵، ۲۹۶؛ فصیحی خوانی، احمد بن محمد، مجمل، به کوشش محمود فرخ، مشهد، باستان، ۱۳۳۹، ص ۲۶۴/۳؛ قزوینی رازی، عبدالجلیل، النقص، به کوشش جلال الدین محدث، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸، صص ۲۲۰، ۵۷۷؛ کاشفی، ملاحسین واعظ، روضه الشهداء، به کوشش ابوالحسن شعرانی، تهران، اسلامیة، ۱۳۴۹، صص ۲۵۳، ۲۰۱؛ کتابخانه مرکزی، فهرست خطی، ۶۴/۳؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، فهرست میکروفیلمها، ۱۰/۱ - ۱۲؛ کجوری، محمد باقر، جنة النعم، تهران، ۱۲۹۶، صص ۲۲۲، ۲۵۰؛ کربلایی تبریزی، حافظ حسین، روضات الجنات، به کوشش جعفر سلطان قرایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹، ص ۶۶۰/۲؛ حاشیه؛ کرمان، حسین، ری باستان، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۳۵، ص ۱، ۲؛ جم؛ مرغشی، محمد باقر، الروائح السماویة، قم، کتابخانه آیتالله مرعشی، ۱۴۰۵، ص ۵۰؛ مستوفی، حمداالله، تزهة القلوب، به کوشش گای لسترینج، لیدن، ۱۳۳۱، ص ۵۲؛ مصطفوی، محمد تقی، آثار تاریخی تهران، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۶۱، ص ۱؛ جم؛ نجاشی، احمد، رجال، بمبئی، ۱۳۱۷، ص ۱۷۳؛ نوری طبرسی، حسین، مستدرک الوسائل، تهران، اسلامیة، ۱۳۸۲، ق ۶۱۴/۳؛ هدایت، رضا قلیخان، روضه الصفا ناصری، تهران، خیام، ۱۳۳۹، ص ۱۰۶/۱، ۸۱۱؛ هدایتی، محمدعلی، آستانه ری، مجموعه اسناد و فرامین، تهران، ۱۳۴۴، ص ۱؛ جم؛ نیز: تحقیقات محلی نگارنده مقاله، زمستان ۱۳۴۵، ص ۱۲.

آستانه حضرت معصومه، حرم حضرت فاطمه معصومه (ع)
و ساختمانها و موقوفات و تشکیلات اداری وابسته به آن که بیشتر آنها در شهر قم واقع است.

زمینه تاریخی: فاطمه (ع)، (۱۰/۱، ق ۲۰۱/۱) دختر امام موسی کاظم (ع) (۱۲۸ - ۱۸۳ ق/ ۷۴۵ - ۷۹۹ م) است. در باب علت و تاریخ شهرت وی به «معصومه» اظهار نظر قطعی دشوار است. براساس فرمانی از جهانشاه قره قویونلو (سده ۹ ق/ ۱۵ م) فقط می توان حدس زد که از همین روزگاران به این نام مشهور شده است. وی در ۲۰۱ ق/ ۸۱۶ م، یک سال پس از ورود امام رضا (ع) به مرو، عزم خراسان کرد و چون به ساوه رسید بیمار شد. موسی بن خزرج اشعری از اشعریان مقیم قم به ساوه رفت و وی را به قم آورد و در سرای خویش منزل داد. مطابق روایتی دیگر، خود فاطمه (ع) از خادم خواست که او را به قم

برد. بیماری او ۱۷ روز ادامه یافت و به فوت انجامید. جنازه اش را در محلی موسوم به باغ بابلان که اکنون روضه اوست به خاک سپردند. درباره عمر فاطمه (ع) به هنگام وفات، روایات گوناگون است. برخی او را ۱۸ ساله، و بعضی بیش از این دانسته اند، اما با توجه به اینکه پدر وی امام موسی کاظم (ع) در ۱۷۹ ق/ ۷۹۵ م به دستور هارون الرشید گرفتار و زندانی شد و ۴ سال در زندان ماند و همانجا وفات یافت و وفات فاطمه نیز در ۲۰۱ ق/ ۸۱۶ م رخ نمود، وی لااقل می بایست در ۲۱ یا ۲۲ سالگی وفات کرده باشد. براساس روایتی دیگر فاطمه (ع) مسموم شد، ولی این روایت ضعیف است و مورخان معتبر، از آن میان، حسن بن محمد حسن قمی از آن یاد نکرده اند.

بابلان، مدفن حضرت معصومه باغی بود از آن موسی اشعری در بیرون شهر قم. حسن قمی از آن به «مقبره بابلان» تعبیر کرده است، زیرا موسی بن خزرج آن باغ را پس از دفن حضرت معصومه، برای گورستان عمومی وقف کرد و منزلی را که معصومه در آن چندی زیست به مسجد اختصاص داد. این منزل نیز بیرون شهر قم بود و اینک معروف به سرای سینه، همراه با «بیت التور» که محل عبادت وی بود، معمور و مزار مردم است. نخستین بار میرابوالفضل عراقی مسجدی در کنار آن ساخت و از این رو، محوطه وسیع اطراف آن به میدان میر مشهور شد.

باغ بابلان در کنار رودخانه و بیرون شهر قم بود. مسلم است که این باغ حتی در سده های ۷ و ۸ ق نیز خارج از قم بوده، زیرا قاضی احمد قمی از شمس الدین صاحب دیوان یاد می کند که «متوجه شهر قم شد و چون به آنجا رسید، در مشهد شریف که بیرون شهر است فرود آمد». همچنین به موجب یک وقف نامه از روزگار صفویان، حرم بیرون از باروی قم بوده است. در ایامی که شاردن از قم دیدار می کرده، دیوار پهن و ستبری از آجر میان ساختمان حرم و رودخانه کشیده شده بوده که به هنگام طغیان رودخانه، به حرم آسیبی وارد نیاید. بنابراین در آن روزگار نیز حرم با رودخانه فاصله چندانی نداشته است، گرچه امروز این فاصله به چندصدمتر می رسد، اما این عقب نشینی را نمی توان طبیعی دانست بلکه به گمان قوی مسیر رودخانه را بعداً کمی تغییر داده اند تا حرم از آسیب احتمالی مصون بماند.

بخش یکم - ساختمانها

پس از فوت معصومه و دفن او در باغ بابلان، روضه وی در طی تاریخ دستخوش دگرگونیهای بسیار شد و به تدریج بر وسعت و شکوه حرم و بناهای مجاور آن افزوده گشت تا اینکه این روضه به شکوه مندترین و معروف ترین زیارتگاههای ایران پس از آستان قدس رضوی تبدیل شد. در زیر به شرح تحولات تاریخی ساختمانهای آستانه می پردازیم:

۱. حرم: این بنا شامل ساختمان درونی آرامگاه، مرقد مطهر و ضریح اطراف مرقد است.

آغاز بنای حرم و تحولات آن: پس از دفن معصومه، اشعریان ساییانی

۲ مناره بنا نهاد و صحنی نیز با چند بقعه و ایوان طرح ریخت. اما قاضی میراحمد منشی، تاریخ بنای مزار را ۹۴۶ ق/ ۱۵۳۹ م و بانی آن را شاه بیگم بیگم دختر مهماد بیگ می‌داند که «عمارت رفیعۀ حضرت معصومه را بگرد و قریب ۱۰۰۰ تومان املاک نفیس وقف آن مزار موهبت آثار فرمود». کجوری و آل بحر العلوم می‌گویند در ۵۲۹ ق/ ۱۱۳۴ م شاه بیگم دختر عماد بیگ، بر سر مرقد حضرت معصومه گنبدی بنا نهاد. این گفته‌ها بی‌گمان نادرست است، زیرا قزوینی رازی مؤلف النقص (نوشته در ۵۶۰ ق/ ۱۱۶۴ م)، از بنای ابوالفضل عراقی سخن می‌گوید. اگر شاه بیگم نامی بر بقعه فاطمیه بنایی ساخته بود، وی آن را یاد می‌کرد. این اشتباه ظاهراً باید از تشابه دو رقم «۹۲۵» و «۵۲۹» و «عماد بیگ» و «مهماد بیگ» و ریختگیهای کتیبه‌ای که واعظ کجوری و آل بحر العلوم آن را نقل کرده‌اند، ناشی شده باشد. خاصه آنکه فیض در گنجینه آثار قم، اشتباه وی را در ذکر تاریخ بنا، ناشی از آن می‌داند که مطابق رسم آن روزگار، اعداد روی کتیبه‌ها را معکوس می‌نوشتند. خود وی نمونه‌هایی از این گونه تاریخ نویسی را دیده و شواهدی از آن را آورده است. کتیبه مورد نظر کجوری که در ایام قاجاریان می‌زیست، در آیینۀ کاری حرم و دیوارهای اطراف و محو کاشیها و گچ بریهای کهن توسط کیکاوس میرزای قاجار از میان رفت.

در پایان روزگار صفویان که افغانه بر ایران تاختند، حرم معصومه از این حمله بی‌نصیب نماند و اشرف افغان (ذ ۱۱۴۲ ق/ ۱۷۲۹ م) به هنگام عقب‌نشینی از برابر نادر، همه نفایس و زر و زیورهای آستانه، حتی طلاهای روی صندوق مرقد شاه عباس را نیز کند و به یغما برد. در دوره نادری (۱۱۴۸ - ۱۱۶۰ ق/ ۱۶۸۸ - ۱۷۴۷ م)، و زندی (۱۱۶۲ - ۱۲۰۹ ق/ ۱۷۴۸ - ۱۷۹۴ م) از مرمت یا تجدید بنای حرم، اطلاعی در دست نیست. اما در روزگار قاجاریان، حرم مطهر شکوه و عظمت روزگار صفویان را بازیافت. فتحعلی شاه (د ۱۲۵۰ ق/ ۱۸۳۴ م) سطح حرم را با سنگ مرمر فرش کرد، به تصریح کتیبه موجود، آیینۀ کاری دیوارهای حرم نیز در ایام او آغاز شد و در روزگار محمد شاه (د ۱۲۶۴ ق/ ۱۸۴۷ م) پایان یافت.

مرقد مطهر: پس از بنای بقعه و تجدید ساختمان آن، در ۶۰۵ ق/ ۱۲۰۸ م به اشاره امیر مظفر احمد بن اسماعیل، بزرگ‌ترین کاشی‌ساز عصر به نام محمد بن ابی طاهر کاشی‌چی، یا محمد بن طاهر بن ابی الحسین مدت ۸ سال به ساختن کاشیهای برای مرقد شریف مشغول بود و سرانجام در ۶۳۰ ق/ ۱۲۳۲ م آن کاشیها را آماده و در جای خود تعبیه کرد. این کاشیها هنوز پابرجاست و از کهن‌ترین و باارزش‌ترین آثار موجود در آستانه به شمار می‌رود. طول مرقد ۲۹۰ و عرض و ارتفاع آن ۱/۲۰ متر است و چون کمی از خط قبله انحراف دارد، در روزگار شاه طهماسب به راهنمایی محقق ثانی ضریحی در محاذات قبله بر گرد آن قرار دادند.

ضریح: نخستین ضریح مرقد، ساخته شاه طهماسب اول است. این ضریح در ۹۵۰ ق/ ۱۵۴۳ م به طول ۴/۸۰ و عرض ۴/۴۰ و ارتفاع

از بوریا بر روی مزار او برافراشتند. این سایبان برجای بود تا آنکه زنی زینب نام «قبه بر سر تربت او نهاد». در مورد نسب این زینب اختلاف است. حسن قمی مؤلف تاریخ قم (نوشته ۳۷۸ ق/ ۹۸۸ م)، او را دختر محمد بن علی بن موسی الرضا (ع) می‌داند. بعضی دیگر و از جمله حسینی قمی می‌گویند: «زینب دختر امام محمد تقی (ع) وارد قم شد و قبه بر سر تربت آن حضرت نهاد». بعضی دیگر او را دختر موسی مبرقع و برخی دختر امام جواد (ع) می‌دانند و می‌گویند او گنبدی هم بر روی مرقد حضرت معصومه ساخت. گفته اخیر مأخذ معتبری ندارد. به نظر می‌آید گفتار حسن قمی صحیح‌تر باشد، به ویژه، نزدیکی زمان مصنف با بنای بقعه مؤید این مطلب است. سایبانی که اشعریان برافراشتند، می‌بایست تا نیمه سده ۳ ق برقرار بوده باشد، زیرا به تصریح حسن قمی، برادر زینب یعنی موسی بن محمد بن علی بن موسی الرضا (ع) در ۲۵۶ ق/ ۸۶۹ م وارد قم شد و پس از خروج او از قم، زینب در طلب برادرش از کوفه به قم آمد، مسلم است که بنای زینب نیز لااقل تا ۳۷۸ ق/ ۹۸۸ م که تاریخ قم تصنیف شده، برپای بوده است. از آن پس تا ۴۵۷ ق/ ۱۰۶۴ م آگاهی چندانی از تجدید بنای خود بقعه در دست نیست. جز آنکه در ۳۵۰ ق/ ۹۶۱ م ابوالحسن زید بن احمد بن بحر اصفهانی حاکم قم، سردر بقعه را از جانب رودخانه گسترش داد و در بزرگ‌تری برای آن تهیه کرد. در ۴۴۷ ق/ ۱۰۵۵ م امیر ابوالفضل عراقی از امیران طغرل سلجوقی (د ۴۵۵ ق/ ۱۰۶۳ م) به اشارت شیخ طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق/ ۹۹۵ - ۱۰۶۷ م) «مشهد و قبه سنی فاطمه را بساخت». ساختمان این بنا تا ۴۵۷ ق/ ۱۰۶۵ م به درازا کشید. این بنا فاقد ایوان و بیوتات و گلدسته بود. در حمله مغولان، قم نیز از آسیب مصون نماند، ولی احتمالاً به حرم آسیبی نرسید، زیرا ساختمان عراقی تا روزگار صفویان برجای بوده است. برخی گفته‌اند که تیمور گورکانی (۷۳۶ - ۸۰۷ ق/ ۱۳۳۵ - ۱۴۰۴ م) نیز قم را ویران کرد، ولی برخی منکر هجوم تیمور به قم شده‌اند. حمدالله مستوفی از ویران شدن قم یاد می‌کند، ولی دانسته نیست مقصود وی، ویرانی ناشی از حمله مغولان است یا کسان دیگر، نیز معلوم نیست که به خود حرم آسیبی وارد شده است یا نه. پس از آن سلطان محمد الجایتو (د ۷۱۶ ق/ ۱۳۱۶ م) که آثار او در مشهد رضوی مشهور است، به عمران شهر قم و مشاهده آن پرداخت. کاشیهای موجود در آستانه که تصویر سواران مغول بر آن نقش شده، از آثار دوران اوست. در روزگار صفویان، آستانه حضرت معصومه شکوه و جلالی یافت. صفویان گنبد و بارگاه حضرت معصومه را مرتفع‌تر ساختند و به کاشی آراستند. اینان، خادمان و حافظان و زائران را میهمان می‌کردند و هزینه می‌دادند و بالجمله «دارالمؤمنین قم در این وقت، کمال معموری و آبادی به هم رسانید».

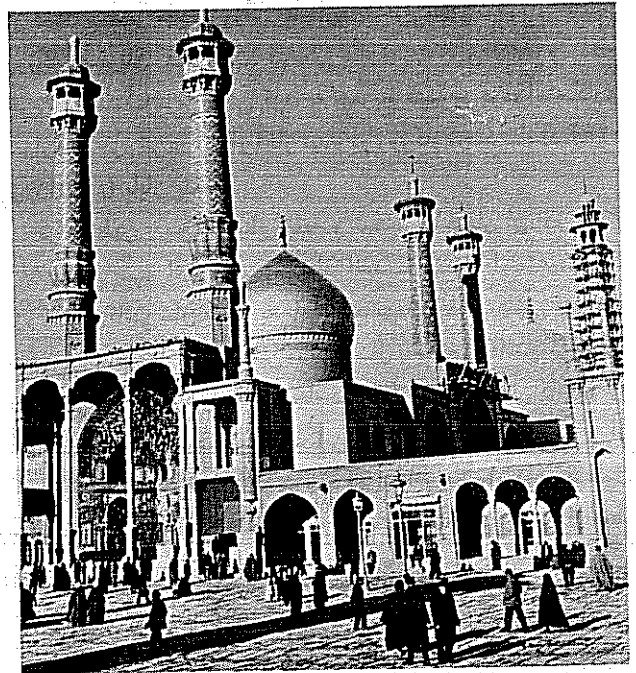
بنای عراقی تا ۹۲۵ ق/ ۱۵۱۹ م برجای بود. در این سال شاه بیگم دختر شاه اسماعیل اول صفوی (د ۹۳۰ ق/ ۱۵۲۳ م) به مباشرت عماد بیگ، بقعه حضرت معصومه را به صورت بنایی ۸ پهلو با ۸ صُفّه تجدید کرد و دیوارها را با کاشی معرق بیاراست و در جلو آن ایوانی با

۲ متر از آجر بنا شد. در شمال این ضریح، دری چوبی برای ورود به مرقد قرار داشت که در ۱۲۱۳ ق/ ۱۷۹۸ م به جای آن دری نفیس از طلا به دستور فتحعلی شاه ساخته و نصب شد. شاه طهماسب بعداً ضریحی دیگر از فولاد سفید و شفاف در اطراف ضریح پیشین به فاصله نیم متری از زاویه جنوب غربی حرم نصب کرد. این ضریح در ۱۰۰۰ ق/ ۱۵۹۱ م توسط شاه عباس اول با ضریح دیگری تعویض شد. فتحعلی شاه این ضریح را در ۱۲۴۵ ق/ ۱۸۲۹ م با صفحاتی از نقره پوشاند و آن را بر فراز پایه‌ای از سنگ مرمر به ارتفاع ۳۰ سانتی‌متر جای داد. ضریح فتحعلی شاه یک بار در ۱۳۲۸ ق/ ۱۹۱۰ م و بار دیگر در ۱۳۶۵ ق/ ۱۹۴۵ م به علت فرسودگی مرمت شد و سرانجام در ۱۳۴۸ ش شکل آن را تغییر دادند و بر ارتفاعش افزودند.

۲. گنبد و گلدسته‌ها:

الف - گنبد: نخستین گنبدی که بر فراز تربت فاطمه بنا شد، ساخته ابوالفضل عراقی در ۴۵۷ ق/ ۱۰۶۴ م بود. در ۹۲۵ ق/ ۱۵۱۹ م شاه بیگم صفوی این گنبد را ویران کرد و گنبدی دیگر ساخت که اکنون باقی است. در ۱۲۱۸ ق/ ۱۸۰۳ م به فرمان فتحعلی شاه با ۱۲۰۰۰ خشت زرین گنبد را بیاراستند. ارتفاع گنبد از سطح بام ۱۶ متر و از سطح زمین ۳۲ متر است. پیرامون خارجی آن ۳۵/۶ و پیرامون داخلی آن ۲۸/۶۶ و قطرش ۱۲ متر است.

ب - گلدسته‌ها: در آستانه حضرت معصومه جمعاً ۶ گلدسته هست. دو گلدسته خود حرم در اوایل روزگار صفویان، توسط شاه بیگم بنا شد. در ۱۱۹۸ ق/ ۱۷۸۳ م این ۲ گلدسته توسط لطفعلی خان زند تجدید بنا شد، زیرا از قصیده هاتف اصفهانی که در پیشانی ایوان طلا کتیبه شده، برمی‌آید که ۲ گلدسته شاه بیگم پیش از تجدید بنای لطفعلی خان

آستانه حضرت معصومه (ج)

ویران بوده است. در ۱۲۱۸ ق/ ۱۸۰۳ م فتحعلی شاه این گلدسته‌ها را طلاکاری کرد. این گلدسته‌ها در ایام ناصرالدین شاه، توسط حسین خان شاهسونند، معروف به شهاب‌الملک در ۱۲۸۶ ق/ ۱۸۶۹ م تجدید بنا شد و سطح آنها با کاشی آراسته گشت. در ۱۲۹۹ ق/ ۱۸۸۱ م کامران میرزای قاجار آنها را با خشت‌های زرین بیاراست. ارتفاع این گلدسته‌ها از کف صحن ۳۲/۲۰ و از سطح بام ۱۷/۴۰ و قطر آنها ۱/۵ متر است. دو گلدسته دیگر در ۱۳۰۳ ق/ ۱۸۸۵ م توسط علی اصغرخان اتابک در صحن جدید و طرفین ایوان آینه بنیاد شد که به گلدسته اتابکی مشهور است. ارتفاع آنها از کف صحن ۴۲/۸۰ و از سطح بام ۲۸ متر و قطرشان ۳/۳۰ متر است. دو گلدسته دیگر موسوم به گلدسته کوتاه بر فراز زاویه‌های بخش درونی صحن جدید قرار دارد که همواره از آنها برای اذان گفتن استفاده می‌شده است. این گلدسته‌ها به ارتفاع ۱۳/۵۰ متر از کف صحن و قطر ۳ متر و پیرامون ۹/۹۰ متر به شکل هشت ضلعی منظم ساخته شده‌اند.

۳. صحنها و ایوانها: آستانه حضرت معصومه دارای ۲ صحن است: صحن عتیق و صحن جدید.

صحن عتیق: در ۹۲۵ ق/ ۱۵۱۹ م شاه بیگم صفوی برای نخستین بار صحنی به شکل مربع با ۳ ایوان بنا نهاد. این صحن و ایوانها همچنان برجای بود تا در روزگار فتحعلی شاه، ظاهر آن را تغییر دادند و به شکل ۸ ضلعی نامنظم درآوردند. پس از آن بر ایوانهای صحن عتیق افزوده شد و اکنون ۷ ایوان در آن هست. ۴ ایوان در جنوب و ۳ ایوان در شمال صحن. مشهورترین ایوان صحن عتیق، ایوان طلاست که توسط شاه بیگم ساخته شد و در ۱۲۴۹ ق/ ۱۸۳۳ م توسط فتحعلی شاه طلاکاری گشت. در این ایوانها انواع تزیینات هنری اسلامی مانند مقرنس کاری و گچ‌بری و آینه‌کاری به کار رفته و کتیبه‌هایی نفیس به خط کوفی و نسخ و ثلث در آن دیده می‌شود. طول ایوان طلا ۹ متر، عرض آن ۶ متر و ارتفاعش ۱۴/۸۰ متر است.

صحن جدید: این صحن از آثار میرزا علی اصغرخان اتابک است و ساختمان آن ۸ سال از ۱۲۹۵ ق/ ۱۸۷۸ م تا ۱۳۰۳ ق/ ۱۸۸۵ م به درازا کشید. در صحن جدید که به شکل چند ضلعی نامنظم است نیز ۷ ایوان هست که مشهورتر از همه ایوان آینه است. این ایوان یکی از شاهکارهای معماری و ساخته استاد حسن معمار قمی است. طول ایوان ۹ متر، عرض آن ۷/۸۷ متر و ارتفاعش ۱۴/۸۰ متر است. ایوانهای صحن جدید نیز دارای انواع تزیینات کاشی‌کاری، مقرنس کاری، گچ‌بری، حجاری و کتیبه‌های گوناگون است.

۴. رواقها و گنبدها: در اطراف حرم ۶ رواق هست که اغلب دارای گنبدی کوچکتر از گنبد اصلی حرم است. ۳ رواق ساخته صفویان، ۲ رواق ساخته قاجاریان و یک رواق مربوط به روزگار معاصر است. این رواقها دارای انواع هنرهای بدیع اسلامی است و کتیبه‌هایی نفیس به خط خوش‌نویسانی مشهور مانند محمد رضا امامی در آنها به چشم می‌خورد.

قالیچه‌های نفیس، درهای زرین و سیمین، قندیل و چلچراغ و شمعدان و بسیاری چیزهای دیگر نگهداری می‌شود.

۷. کتابخانه: پیش از تأسیس کتابخانه آستانه، مقداری از کتابهای نفیس خطی و قرآنهای مذهب و گرانمایی را که در طی سالیان دراز گردآمده بود، در حجره‌ای واقع در غرب صحن عتیق روی هم انباشته و جلوی آن را دیوار کشیده بودند. در سال ۱۳۱۴ ش که مشغول ساختن موزه بودند، برخی از این کتابها از میان رفت. بقیه را در دو صفت بزرگ بر فراز صفه‌های داخلی ایوان آینه جای دادند. در ۱۳۳۰ ش، کتابخانه‌ای مرکب از ۲ سالن مطالعه و یک دفتر، روی حجره‌های شرقی صحن عتیق، و ۲ مخزن کتاب روی مقبره مستوفی و غرفه مشرق الشمسین ساخته شد و آن کتابها را به آنجا منتقل کردند.

بخش دوم - موقوفات و تولیت آستانه

چنانکه از گفته حسن بن محمد قمی برمی‌آید از دیرباز املاک و رقباتی وقف آستانه حضرت معصومه بوده است. در طی سالیان، از سوی مردم و فرمانروایان بر این موقوفات افزوده شده تا امروز که املاک و مستغلات بسیاری جزء موقوفات آستانه گشته است. وقف - نامه‌های بسیاری از موقوفات اکنون باقی است و آنها را در آغاز و انجام قرآنهای خطی آستانه می‌توان دید. تاریخ کهن‌ترین وقف‌نامه به حدود ۵۹۰ ق / ۱۵۴۳ م می‌رسد. موقوفات آستانه شامل زمین و مستغلاتی چون املاک مزروعی، دکانها، و اشیاء قیمتی فراوان است که درآمدهای حاصل از آن به مصارف تعیین شده می‌رسد. نظارت بر موقوفات و مصرف درآمد آنها، مستلزم تعیین کسی است که متصدی این وظایف باشد. به همین دلیل، بزرگان شیعه نیز کسانی را از سوی خود به عنوان وکیل وقف برای نظارت بر موقوفات بقعه و بارگاه امامان سلف و امامزادگان تعیین می‌کرده‌اند. کهن‌ترین خبری که در مورد تولیت آستانه حضرت معصومه در دست است، روایت حسن بن محمد قمی است که از احمد بن اسحاق اشعری به عنوان وکیل وقف قم از سوی امام حسن عسکری (ع) یاد کرده است. وکالت موقوفات به مرور زمان به تولیت تغییر یافت و متولیان که بعداً دارای اختیارات وسیع‌تری گردیدند، از سوی امیران و فرمانروایان تعیین می‌شدند. کهن‌ترین فرمان تولیت آستانه حضرت معصومه که اینک در دست است، فرمان جهان‌شاه ترکمان قره قویونلو است که در ۲۷ جمادی الاول ۸۶۸ ق / ۱۴۶۴ م صادر شده است. در فرمان شاه طهماسب که در ۹۴۸ ق / ۱۵۴۱ م، فرمان شاه عباس که در ۱۰۱۷ ق / ۱۶۰۸ م صادر شده است، نامهای چند تن از متولیان آن روزگار که از یک خانواده بوده‌اند، به چشم می‌خورد. در این ایام، انتصاب و عزل کارکنان آستانه نیز از وظایف متولیان بوده است. پس از آن در طی چند قرن به تدریج حدود اختیارات متولیان افزایش یافت تا آنجا که امروزه کلیه امور آستانه طبق اساسنامه مصوب، با تولیت آستانه است.

ماخذ: آقا بزرگ، الذریعة، ۸۲/۸؛ آل بحر العلوم، جعفر، تحفة العالم، نجف، ۱۳۵۲ ق، ص ۳۶؛ ارباب، محمد تقی بیگ، تاریخ دارالایمان قم، به کوشش مدرسی طباطبایی، قم،

رواق شرقی یا رواق آینه: در شرق روضه قرار دارد و در ۱۳۰۰ ق / ۱۸۸۲ م توسط علی اصغر خان اتابک همراه با ایوان آینه ساخته شد. طول این رواق ۲۳ متر، عرض آن ۳/۵ متر و ارتفاعش ۵ متر است. رواق غربی: شامل ۳ بخش است و در ۱۲۳۶ ق / ۱۸۲۰ م توسط محمد تقی میرزا حسام السلطنه فرزند فتحعلی شاه به عنوان مسجد بالاسر به جای عمارت مهمان سرایی که شاه طهماسب در ۹۴۵ ق / ۱۵۳۸ م ساخته بود بنیاد شد.

رواق و گنبد شاه صفی یا حرم زنانه: آرامگاه شاه صفی در آن جای دارد و در ۱۰۵۲ ق / ۱۶۴۲ م به دستور شاه عباس بر فراز آن گنبدی با دو پوشش ساختند. این رواق اکنون به روضه پیوسته است. در این رواق کتیبه‌ای نفیس به خط محمد رضا امامی هست که احادیثی بر آن نوشته شده است.

رواق و گنبد شاه عباس دوم: در ۱۰۷۷ ق / ۱۶۶۶ م توسط شاه سلیمان بر روی مقبره شاه عباس بنا شد. گنبد آن ۱۶ ضلعی منظم است. در این رواق نیز کتیبه‌ای به خط محمد رضا امامی است که سورة جمعه بر آن نوشته شده است.

رواق و گنبد شاه سلیمان: مرقد شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی در آنجاست. این رواق در سال ۱۱۰۷ ق / ۱۶۹۵ م توسط سلطان حسین ساخته شد. قاعده گنبد آن ۴ ضلعی نامنظم است. کتیبه‌ای به خط خطیب قمی در آن هست که سورة حشر بر آن نوشته شده است.

رواق و گنبد طباطبایی: رواقی است به شکل مثلث، ساخته حاج آقا محمد طباطبایی (آیه الله زاده قمی) که ساختمان آن از ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م تا ۱۳۷۰ ق / ۱۹۵۰ م به درازا کشیده است. ۵. مدارس و مساجد: از آغاز ساختمان حرم، به تدریج مدارس و مساجدی در اطراف آن پدید آمد. در دوره‌های مختلف تعدادی از این مدارس بر اثر مرور زمان ویران شد، سپس مدارس دیگر ساخته شد و همواره بر وسعت و اهمیت آنها افزوده گشت تا امروز که این مدارس از جمله مدرسه فیضیه و دارالشفاء، از مراکز بسیار مهم و معتبر علوم اسلامی شیعی به شمار می‌آید.

۶. موزه: در طی دوره‌های مختلف که از آغاز بنای حرم می‌گذرد، اشیاء گرانمایی در آنجا گرد آمده است که زائران و مجاوران حرم و گاه فرمانروایان دور و نزدیک آنها را هدیه کرده‌اند. پیش از تأسیس موزه، طی سالیان دراز چون جایی برای نگهداری این اشیاء نبود و اینها به صورت پراکنده در اطراف بقعه و حرم انباشته شده بود، برخی از میان رفت. در ۱۳۱۴ ش وزارت معارف وقت محلی را در غرب حرم زنانه در نظر گرفت و پس از نوسازی به موزه آستانه اختصاص داد. بعدها موزه را به محلی در جنب مدرسه فیضیه، در کنار دفتر تولیت آستانه انتقال دادند و در جای ساختمان موزه سابق، مسجد موزه را بنا کردند. در این موزه اشیاء نفیسی چون مسکوکات کهن و گرانمایی زرین و سیمین اسلامی از عصر خلفای عباسی تا روزگار معاصر،